

राजा लहरी, प्रजा आंधळी, दरबार अधांतरी...

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

नफा-तोट्याचाच विचार करणारं जागतिक अर्थकारण आणि
'मतपेटी'वर आधारलेलं राजकारण यांची मोट बांधताना पश्चिमेचीही मोठीच गोची झालीय.
बहुराष्ट्रीय उद्योगांना भौगोलिक सीमांचा जाच नकोय, तर उद्योगांच्या बहुराष्ट्रीयीकरणाच्या
विरोधात स्थानिकांचा असंतोष उफाळून येतोय.
जागतिकीकरण ना सरसकट स्वीकारता येतंय ना नाकारता येतंय...
अशा स्थितीत राज्यकर्त्यांनी परस्परविरोधी निर्णयांचा गोंधळ मांडलाय...

जागतिकीकरणाचा उदय युरोप-अमेरिकेत झाला आणि त्याचा पुरस्कारही प्रामुख्याने तेच करत आहेत. त्यामुळे इथल्या सरकारांचं जागतिकीकरणाबाबत काही सुसंबद्ध धोरण असेल अशी समजूत आहे. वस्तुस्थिती मात्र तशी दिसत नाही. याचं प्रमुख कारण म्हणजे युरोपातील लोकशाही देश आजवर प्रामुख्याने कल्याणकारी राष्ट्रं राहिलेली आहेत. समाजाच्या तळातल्या स्तराच्या किमान गरजा भागवणं, हे कल्याणकारी राज्याचं उद्दिष्ट. जागतिकीकरणात मात्र नफा हे एकमेव प्रमाण पुढं आणलं आहे. नफ्याच्या गणितात तळातल्या स्तराला स्थान नाही. कारण त्याला सुविधा देणं हा आर्थिक तोटा असतो. परिणामतः कल्याणकारी राष्ट्रं म्हणूनही मिरवायचं आणि जागतिकीकरणाचा उदो उदोही करायचा, ही कसरत पश्चिमेतल्या राष्ट्रांना, विशेषतः युरोपीय राष्ट्रांना जमत आहे असं दिसत नाही.

भारतात ८०-९० च्या दशकापासून अर्थव्यवस्था खुली होऊ लागली आणि उदारीकरणाचं धोरण अस्तित्वात आलं. त्याबरोबरच जागतिक व्यापार संघटना, बौद्धिक हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय तरतुदी इत्यादी मुद्दे पुढं आले. जागतिकीकरणाची सुरुवात बीजरूपानं युरोपमध्ये युरोपच्या स्केलवर ५० च्या दशकात झाली असं म्हणता येईल. जागतिकीकरणाचं तेव्हाचं स्वरूप थोडं वेगळं होतं, पण विचार आणि रोख स्पष्ट होते. दुसऱ्या महायुद्धात फ्रान्स आणि जर्मनी शत्रुराष्ट्रं म्हणून एकमेकांविरुद्ध लढली आणि मोठा नरसंहार झाला. युद्धाची अशी वेळ परत येऊ नये यासाठी युरोपमधल्या देशांनी आपले आर्थिक हितसंबंध एकमेकांत गुंतवावेत, हा विचार पुढं आला. युद्धं देशाभिमानावर लढवली जातात, पण त्यासाठी साधनसामग्रीची आवश्यकता असते. ही साधनसामग्री उद्योगांकडून पुरवली जाते. उदाहरणार्थ, कोळसा व पोलाद. युरोपातील वेगवेगळ्या देशांमधील अशा उद्योगांना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न झाले. १९५१ मध्ये 'युरोपियन

कोल अँड स्टील कम्युनिटी'ची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये फ्रान्स, जर्मनी, इटली आणि पश्चिम युरोपमधील तीन छोटे देश सभासद झाले. पुढच्या साठ-पासष्ट वर्षांत अशा समुदायांची वाढ होत गेली. नावं बदलत गेली. स्वरूपही बदलत गेलं. कोळसा आणि पोलाद याबरोबरच अनेक प्रकारचा माल (आता तर सगळ्याच जीवनावश्यक वस्तू), सुविधा त्यात समाविष्ट झाल्या. अलीकडच्या काळात 'युरोपियन युनियन' अस्तित्वात आली. पश्चिम युरोपातील बहुतेक देश त्यात सहभागी झाले. १९९० च्या दशकात रशियाच्या विघटनानंतर रशियाच्या प्रभावाखालील पूर्व युरोपातील देशही युरोपियन युनियनचे सभासद होऊ लागले.

युरोप हा एकक (युनिट) मानण्याचा हा प्रयत्न आहे. त्यासाठी समान कायदे, घटना बनवण्याचे प्रयत्न आहेत. उदाहरणार्थ, युरोपमबाहेरून काही माल जर युरोपमध्ये (मग तो कोणत्याही सभासद देशात) येत असेल तर त्यावर आयात कर काय लावावा, कोणते निर्बंध असावेत, सभासद देशांच्या नागरिकांना एका देशाहून दुसऱ्या देशात प्रवास करायला, स्थायिक व्हायला कितपत मोकळीक असावी वगैरे अनेक धोरणं आज अस्तित्वात आहेत. आजमितीला २७ देश युरोपियन युनियनचे सभासद आहेत. अनेक देशांत युरो हे एकच चलन प्रचलित आहे. युरोपबाहेरच्या स्थलांतरितांपेक्षा युरोपमधल्या लोकांना नोकऱ्यांत प्राधान्य द्यावं, अशा प्रकारच्या 'खास युरोपियन' तजविजीही आहेत. थोडक्यात, भांडवल, माल, श्रमशक्ती, तंत्रज्ञान, सेवाक्षेत्रातील व्यवहार इत्यादींची आवकजावक युरोपांतर्गत अनिर्बंधित व्हावी, हे उद्दिष्ट आहे. जागतिकीकरणाचंही उद्दिष्ट हेच आहे. युरोपमध्ये जे घडत आहे तेच ढोबळमानानं जागतिक स्तरावर व्हावं, याला जागतिकीकरण म्हणता येईल.

या मागचं गृहीत असं, की मुक्त बाजारपेठ प्रत्येक वस्तूची, सेवेची तसंच श्रमशक्तीची किंमत ठरवेल आणि ती किंमत न्याय्य

असेल. पण हे पुस्तकी अर्थकारण झालं. प्रत्येक देशाची संस्कृती निराळी असते, मूल्यव्यवस्था निराळी असते, अस्मितेच्या व्याख्या निराळ्या असतात. त्याचा विचार झाला नाही तर तात्त्विक व्यापारी अभिसरण नीट होत नाही. उदाहरणार्थ, फोक्सवागेन (व्हीडबल्यू) ही जर्मनीत बनवली जाणारी मोटारकार. हिटलरच्या काळापासून ती बनवली जात आहे आणि आज ती जर्मन अस्मितेचं एक प्रतीक बनली आहे. २००५ पासून पोर्श या स्पोर्ट्स कार बनवणाऱ्या दुसऱ्या एका कंपनीला फोक्सवागेनचं भाग भांडवल खरेदी करायला सुरुवात केली. या कंपनीची मालकी दुसऱ्या कंपनीकडे जाऊ नये म्हणून मग जर्मन सरकारनं एक कायदाच केला. हा कायदा फोक्सवागेन कायदा या नावानं ओळखला जातो. या कायदान्वये या कंपनीचं भाग भांडवल कोणीही कितीही प्रमाणात घेतलं, तरी या नव्या भांडवलधारकाचा मालकीहक्काशी संबंधित सभेतील मतदानाचा अधिकार वीस टक्क्यांपर्यंत मर्यादित करण्यात आला. म्हणजे भाग भांडवल जरी ५० टक्क्यांहून जास्त असेल तरी मालकी प्रस्थापित होणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आली. मग हे प्रकरण युरोपियन युनियनकडे गेलं. युरोपियन युनियननं हा कायदा सदोष असल्याचं ठरवलं आणि तो लागू करता येणार नाही असा निर्णय दिला. या वर्षीच्या मार्गमध्ये अखेर पोर्शनं ५१ टक्के भाग भांडवल घेऊन फोक्सवागेन ताब्यात घेतली.

हाच प्रकार दोन वर्षांपूर्वी असेलोर या फ्रेंच कंपनीच्या बाबतीत घडला. लक्ष्मी मित्तल या अनिवासी भारतीय उद्योगपतीला असेलोर विकत घ्यायची होती. तो प्रस्ताव पुढं येताच फ्रेंच राष्ट्रवाद (आणि छुपा वंशद्वेष) उफाळून आला. 'मित्तलच्या कंपनीला गुलाबपाणी बनवतात, आम्ही अत्तर बनवतो' अशी दर्पोक्ती असेलोरच्या त्यावेळच्या अध्यक्षांनं केली आणि हा प्रस्ताव फेटाळून लावला. पण अखेर मित्तलनी ही कंपनी विकत घेतलीच. आता ती जगातील सर्वात मोठी पोलाद कंपनी आहे.

युरोपियन बँकांनी इटालियन बँका विकत घेऊ नयेत म्हणून इटलीनंही कायदे बदलले आहेत. ऊर्जाक्षेत्रातील स्पॅनिश कंपनी एका जर्मन कंपनीनं विकत घेऊ नयेत म्हणून स्पेनच्या सरकारनं बरेच अडथळे निर्माण केले आहेत. युरोपातल्या युरोपात अशी अनेक उदाहरणं आहेत.

बाहेरच्या कंपनी आपल्या देशातील कंपनी विकत घेऊ पाहत असतील तर आर्थिक राष्ट्रवाद जागा होतो तो असा. पण आपल्याच देशातील कंपनी आपलं उत्पादन दुसऱ्या देशात हलवू इच्छित असेल, तरी आर्थिक राष्ट्रवाद पुढं येतो. या संदर्भात, फ्रान्सचं उदाहरण जरा खोलात पाहू.

मागच्या वर्षी फ्रान्समध्ये अध्यक्षपदासाठी निवडणुका झाल्या. या निवडणुकांत एक प्रमुख मुद्दा जागतिकीकरण आणि

फ्रेंच राष्ट्रवाद हा होता. अमेरिकन उद्योगधंद्यांची नीतिमत्ता आणि जागतिकीकरणाला अनुकूल असणारा निकोलास साकोर्झी राष्ट्राध्यक्ष झाला. आता काही फ्रेंच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना त्यांचे फ्रान्समधील कारखाने बंद करायचे आहेत आणि उत्पादन श्रमशक्ती स्वस्तात उपलब्ध असणाऱ्या देशात न्यायचं आहे. मिशेलीन नावाची मोठी फ्रेंच बहुराष्ट्रीय कंपनी ब्राझील, भारत आणि चीनमध्ये कारखाने काढू इच्छिते. असेलोर-मित्तलला फ्रान्समधला एक कारखाना बंद करायचा आहे, कारण तो तोट्यात आहे. या कंपन्यांचे हे निर्णय निव्वळ अर्थकारणावर आधारित आहेत. पण त्यामुळे स्थानिकांच्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या. याचा एक परिणाम असा झाला, की फ्रान्समध्ये मार्च महिन्यात होणाऱ्या नगर परिषदांच्या निवडणुकांमध्ये साकोर्झीचा पक्ष पराभूत होण्याची शक्यता निर्माण झाली. (प्रत्यक्षात झालंही तसंच.) या पार्श्वभूमीवर साकोर्झीनं कोलांटी मारली. मित्तलच्या कारखान्याला काही सवलतीचं आमिष दाखवलं, मिशेलीनमधील नोकऱ्या गेल्या तर पर्यायी नोकऱ्या देऊ अशी आश्वासनं दिली. पण मित्तलचा पवित्रा 'अशा सवलतीही नकोत' असा आहे. 'मिशेलीन'ही सरकारला दाद देईल असं दिसत नाही.

याचा अर्थ असा की आपल्या देशातल्या उद्योगांवर 'बाहेरच्यांच' वर्चस्व असू नये, तसंच 'आपल्या उद्योगांनी इथं रोजी-रोटीचे प्रश्न निर्माण करून बाहेर जाऊ नये, असा पवित्रा घेऊन उभ्या राहिलेल्या आर्थिक राष्ट्रवादानं जागतिकीकरणाची गोची केली आहे. जनमानस आर्थिक राष्ट्रवादाच्या बाजूनं जातं, पण नफा-तोट्याचाच विचार करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना या राष्ट्रवादाशी म्हणजेच पर्यायानं जनमानसाशी फारसं घेणं-देणं नसतं. मूलतः आर्थिक असलेल्या जागतिकीकरणाची राजकारणाशी मोट बांधताना राज्यकर्त्यांची पंचाईत होत आहे. जनतेच्या मतांवर चालणाऱ्या राजकारणाला जनमानसाची ऐशी-तैशी करून चालत नाही; पण राज्यकर्ते या जनमानसाची सुसंगतरीत्या दखल घेताहेत असंही दिसत नाही. त्यामुळे तणाव निर्माण होतो. जागतिकीकरणाला स्थानिकांचा विरोध झाला की राज्यकर्ते मान झुकवतात. आज परिस्थिती अशी आहे की कोणताच देश जागतिकीकरण टाळू शकत नाहीय. (उत्तर कोरिया, म्यानमार असे काही अपवाद.) पण जनमानसाच्या रेट्यामुळे त्याचा सरसकट स्वीकारही करू शकत नाहीय. मग जागतिकीकरण कोणत्या क्षेत्रात चालेल, कोणत्या क्षेत्रात नाही, याचे निर्णय सरकारांना पदोपदी घ्यावे लागतात. बहुधा हे निर्णय घेण्याची कुवत आणि दूरदृष्टीच या सरकारांकडे नसते. मग तात्पुरती मलमपट्टी केल्यासारखे परस्परविरोधी व अतार्किक निर्णय राजकीय रेट्याखाली घेतले जातात.

युरोपियन युनियन ही अनेक देशांची संघटना ओ. तिचे

कायदे व धोरणं एखाद्या सभासद देशाला मान्य नसतील तरी पाळावी लागतात. त्यातून स्थानिक पातळीवर असंतोष निर्माण होतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या भांडवल, साधनसामग्री, श्रमशक्ती यांची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हालचाल करतात. त्यांच्या विरोधातला असंतोष रस्त्यावर येतो भारतासारख्या देशांमध्ये येतो. तसाच तो युरोपमध्ये येतो, अमेरिकेतही येतो.

या संदर्भात, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आकारमानाचा अंदाज घेणं उचित ठरेल. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या जगातील अनेक देशांपेक्षा श्रीमंत असतात. उदाहरणार्थ, 'वॉलमार्ट' ही अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनी. मागच्या वर्षीचं या कंपनीचं उत्पन्न ३०० अब्ज डॉलर्स होतं. बांगलादेशाचं वार्षिक उत्पन्न वॉलमार्टएवढं आहे (आणि लोकसंख्या १५ कोटी आहे). आफ्रिकेतील एक देश अंगोला - त्याचं वार्षिक उत्पन्न ६५ ते ७० अब्ज डॉलर्स आहे. म्हणजे वॉलमार्टच्या एक चतुर्थांश आहे (आणि लोकसंख्या पावणेदोन कोटी आहे). गेल्या दोन दशकांत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कार्यपद्धतीत आणि रचनेत महत्त्वाचे बदल झालेले आहेत. त्याआधीपर्यंत कर्मचारीवर्ग बहुतांश युरोपियन-अमेरिकन असे. तिसऱ्या जगात थोडीफार भांडवली गुंतवणूक व प्रामुख्याने कच्च्या मालाची खरेदी, असं त्यांच्या व्यवहाराचं स्वरूप होतं. युरोप-अमेरिकेतील कर्मचाऱ्यांचं वेतनमान जवळपास सारखं असे. मग या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी दक्षिण कोरिया, तैवान, हाँगकाँग, सिंगापूर इथं उत्पादनास सुरुवात केली. कारण तिथल्या कर्मचाऱ्यांचे पगार अमेरिकन किंवा युरोपियन कर्मचाऱ्यांच्या एक चतुर्थांश होते. आता उत्पादन आणखी 'मागासलेल्या' देशांत सरकत आहे. उदाहरणार्थ, मेक्सिकोत पगार अमेरिकेच्या अकरा टक्के आहे. चीनमध्ये तर तीन ते चार टक्के आहेत. मग ही उत्पादन केंद्रं त्या देशात गेली की युरोप-अमेरिकेत असंतोष माजतो.

अमेरिकेत तर जास्त असंतोष माजतो. कारण युरोपच्या मानानं तेथील समाजसुरक्षा व्यवस्था कमकुवत आहे. ही व्यवस्था भक्कम करणं सरकारकडून अपेक्षित असतं. त्याऐवजी सरकार सवंग घोषणाबाजी करतं. उदाहरणार्थ, युरोपियन युनियनसारखी 'नाफता' (एनएफटीए) नावाची उत्तर अमेरिका खंडात एक संघटना सक्रिय आहे. ती १९९० च्या दशकात एका करारानुसार स्थापन झाली. कॅनडा, मेक्सिको आणि अमेरिका हे तीन देश या संघटनेचे सदस्य आहेत. ही संघटनाही या तीन देशांत भांडवल, श्रमशक्ती, सेवाक्षेत्र मुक्तपणे खेळावं म्हणून स्थापन झाली. पण २००१ च्या अमेरिकेवरील दहशतवाद्यांच्या हल्ल्यानंतर स्थलांतरितांबाबत अमेरिकेनं आपलं धोरण एकदम कठोर केलं, त्यामुळे संघटनेच्या कारभारात अडथळे येऊ लागले. त्याचबरोबर आपल्या नोकऱ्यांवर या करारामुळे गदा आल्याची

भावना अमेरिकेतल्या काही राज्यांमध्ये बळावली. या राज्यांमधील नोकऱ्या कॅनडा किंवा मेक्सिकोमध्ये गेल्याचा तिथल्या लोकांचा दावा आहे. अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षपदाच्या निवडणुका तोंडावर आल्यामुळे आता हा प्रश्न महत्त्वाचा बनला आहे. डेमोक्रेटिक पक्षाचे दोन्ही इच्छुक उमेदवार बराक ओबामा आणि हिलरी क्लिंटन यांनी मतदारांना खूष करण्यासाठी आपण निवडून आल्यास या संघटनेचा पुनर्विचार करू, अशी आश्वासनं द्यायला सुरुवात केली आहे. त्यामुळे साहजिकच कॅनडा आणि मेक्सिकोत अस्वस्थता वाढू लागली आहे.

एकंदरित फक्त बाजारावर अवलंबून अर्थव्यवस्था न्याय्य होऊ शकत नाही. हे पुनःपुन्हा स्पष्ट होत आहे. खरंतर ती न्याय्य करणं हे सरकाराचं काम असतं. त्यासाठी काही आर्थिक संघटनांना किंवा वर्गांना दुखावणं भाग असतं. पण त्यांच्यामध्ये हितसंबंध गुंतलेले असल्यानं राज्यकर्ते तसं करत नाहीत. निवडणुका जवळ आल्या की अवास्तव आश्वासनं दिली जातात. निषेध करत लोक मोर्चे काढू लागले की धोरणं बदलली जातात. 'लहरी राजा प्रजा आंधळी, अधांतरी दरबार' ही परिस्थिती जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारतासारख्या देशांमध्ये आणि पश्चिमेत सारखीच आहे.

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

Email - artnondeco@yahoo.co.uk

Website - www.art-non-deco.com

